

## המתח שבתפילה

עיון בדברי חז"ל על התפילה

ישראל רוזנסון

א

המגיד ממזריטש מספר: "פעם אחת עבר הבעל שם טוב לפני התיבה והתפלל בחשק גדול ובקולי קולות. מחמת המדווה שלי לא יכולתי עוד לסבול והוכרחתי להיכנס אל הבית הקטן ולהתפלל שם ביחידות. לפני תפילת מוסף בא הבעל שם טוב אל הבית הקטן כדי ללבוש את הקיטל. כשהצצתי בו הבחנתי שאינו בזה העולם. כשלבש את הקיטל נקמט על כתפיו. תפסתי בקיטל כדי לפשט את הקמטים. אבל משנגעתי בו. מיד התחלתי רועד. הבעל שם טוב כבר הלך אל בית הגדול, ואילו אני עמדתי כאן ובקשתי מאת ה' שיטול ממני אותה רעדה".<sup>1</sup> דומה כי סיפור מופלא זה מגלם בחובו את המתחים העומדים בבסיסה של התפילה כדרך לעבודת ה'. בעקבותיו, ניתן להעלות סדרת שאלות: מהי התפילה הראויה — תפילת יחיד או תפילת רבים? לכאורה, 'בעל המדווה' הנוזק במיוחד לתפילה, מנוע מלהתפלל עם הרבים דווקא בגין 'הצלחתו הגדולה' של שליח הציבור שלו המתעלה מעלה ואינו בזה העולם. במצב זה, השפעתו של שליח הציבור המופלא אינה מתבטאת בשיפור מצבו של המגיד, אלא מוסיפה רעדה על מדויו עד שנוזק בנוסף לתפילה לשיפור מצבו הראשוני גם לתפילה מיוחדת לסילוק הרעדה. האם שליח הציבור מתפלל כדי לרומם את מצבו הרוחני, או כדי לשפר את מצב המתפללים? האם התפילה היא שיח מתמיד וקבוע עם הקב"ה או שהיא מתפרצת בשעת משבר כל שהוא. מה תפקיד פניה החיצונייה של התפילה שלא אחת הם נושאים אופייניים (בסיפורנו: קולות, בגד מיוחד — קיטל. מה משמעות קימוטו?) סיפורי חסידים שכאלה לא הוקדשו רק להאדרת דמויותיהם של אנשי שם, אלא גם להעלאת דילמות בסיסיות הקשורות בתפילה. דילמות אלה הועלו קודם לכן בהגות חז"ל ושורשיהן יורדים ונוקבים עד למקרא. חז"ל הכניסו אמנם את התפילה למסגרת ממוסדת שהלכה והתגבשה עד לצורתה המוכרת בסידורים שבידינו. אולם בד בבד עם תהליך התגבשותה של תפילת הקבע, העמידו חז"ל באגדותיהם (ופה ושם גם בהלכות) על בעיות היסוד של התפילה. להלן נבוא לעסוק בכמה מקורות המדגימים את דרך הטיפול של חז"ל בבעיות יסוד אלה.

1. מ' בובר, אור הגנוז, ירושלים ותל-אביב, תשל"ז, עמ' 72.

## צרת היחיד כמקור לתפילה

מהו מקורה הנפשי של התפילה ובאלו נסיבות היא מושמעת? חז"ל ראו בתפילה חנה שתוארה בהרחבה במקרא בסיס לתפילה כאשר היא. בדיון בתפילה זו קבעו — "וחנה היא מדברת על לבה" (שמואל א א, יג) אמר רבי אליעזר משום רבי יוסי בן זמרא: על עסקי לבה. אמרה לפניו: רבנו של עולם, כל מה שבראת באשה לא בראת דבר אחד לבטלה, עיניים לראות, ואוזניים לשמוע, חוטם להריח, פה לדבר, ידיים לעשות בהם מלאכה, רגלים להלך בהן, דדים להניק בהן. דדים הללו שניים על לבי, למה לא להניק בהן? (בבלי, ברכות לא ע"ב). מן 'הלב', שבכתוב 'וחנה מדברת על ליבה' — ביטוי שיש בו עמימות מסויימת, ועל-פי פשוטו ניתן לראותו כמציין התרכזות והתכנסות או לחישה<sup>2</sup> — עובר הדרשן לעסקי הלב. הלב נתפס כמרכז הרגש ולפיכך עסקי הלב משקפים את דאגותיו ומועקותיו של האדם. מכאן חוזר הדרשן למה שנמצא על הלב, ממש, היינו, דריה של האשה שנועדו להניק ובאין ילד אינם ממלאים את ייעודם. בגישה זו מחבר הדרשן חיבור ממש את הבעיה הפיסית-גופנית העומדת על הפרק עם רחשי הלב. המשבר בלב נובע אפוא ממה שנמצא על הלב. 'עסקי הלב' קשורים לבעיות הלב, ואין 'עסקי לב' בלי בעיות ממשיות בלב כמשמעותו הגופנית. זהו קשר סיבתי ישיר ופשוט. ואם כדי להתפלל לקב"ה צריך 'עסקי לב', אלה מלווים ב'בעיות לב'. לפי זה עולה התפילה מסיטואציה משברית, ולכאורה אין נובעת ממדרש זה אפשרות פשוטה לתפילה של שגרה. אם בזיקה שבין אברי הגוף לתפילה עסקינן, עולה כאן נקודה חשובה הקשורה במעבר החריף בין תפילת הודאה ותשבחות, לתפילה המציגה מצוקה אישית. רשימת האברים ותפקודם המובאת במדרש לעיל אינה רק כלי להבעת המצוקה. היא עשויה להתפרש כהכרה והודאה בחוכמה הבריאה. אנו מכירים תפילות מפורשות מעין אלה — "על כן אברים שפלגת בנו ורוח ונשמה שנפחת באפינו ולשון אשר שמת בפינו, הן הם יודו ויברכו וישבחו וירוממו ויעריצו ויקדישו וימליכו את שמך מלכנו. כי כל פה לך יודה וכל לשון לך תשבע וכל כרך לך תכרע וכל קומה לפניך תשתחוה וכל לבבות ייראוך וכל קרב וכליות יזמרו לשמך..."<sup>3</sup>. מותר אפוא לדבר על מתח. קיים רצון פנימי להודות ולהלל, אך ברבות השבחים מזדקרים גם הפגמים שבנו, והתפילה הופכת לבקשה פשוטה לצרכים. התפילה נעה אפוא כמטוטלת בין השבח הנעלה לבין הצורך הרוחני והלוחץ, ואולי כך נאה יאה, שכן על רקע המצוקה תובחן היכולת לשבח, ועל רקע השבח מתעלה הבקשה מפשטנותה ורדידותה.

2. בדרך כלל נוטים לפרשו לפי העניין — "והלשון מדברת על לבה" כאן פירושו מכוונת בלבה ומדברת בלחש" (י קיל, דעת מקרא לספר שמואל, ירושלים, תשמ"א, עמ' י). זה שונה במקצת מאמירה אל הלב הנפוצה במקרא שעניינו, חשיבה והרהור הנעשה בדיבור.
3. ברכת השיר (תפילת 'נשמת כל חי') בסדר שחרית של שבת. על מקורותיה של תפילה זו ראה: ר"מ אלכוביץ, התפילה בישראל, תשל"ב, עמ' 86.

## צרת הציבור כמקור לתפילה

תפילת חנה הייתה ללא ספק תפילת יחיד מובהקת הנובעת מבין קרעיה של נפש שסועה בעטייה של מועקה ספציפית. חז"ל העמידו מועקה נוספת כעילה מובהקת לתפילה, אלא שזו מועקה ציבורית — עצירת גשמים.

כבר במקרא נתפסת עצירת גשמים כסיבה לתענית ולתפילה<sup>4</sup>, אלא שכדרכו של מקרא אין הוא מציין נוסח מפורש לתפילה זו. חז"ל מיסדו את תפילת התענית ועיגונו כתפילת ציבור במסגרת הרחבה של הלכות תענית, שנדונה בהרחבה במסכת תענית במשנה, בתוספתא ובתלמודים.

אחד מדיני התפילה הזו במשנה עוסק במאפייני שליח הציבור, ובתלמוד מצאנו הרחבה לכך — "עמדו בתפילה מורידין לפני התיבה זקן וכו'. תנו רבנן: עמדו בתפילה אף על פי שיש שם זקן וחכם, אין מורידין לפני התיבה אלא אדם הרגיל. איזהו הרגיל? רבי יהודה אומר: מטופל ואין לו. ויש לו יגיעה בשדה וביתו ריקם. ופרקו נאה. ושפל ברך, ומרוצה לעם ויש לו נעימה וקולו ערב. ובקי לקרות בתורה ובנביאים ובכתובים, ולשנות במדרש בהלכות ובאגדות ובקי בכל הברכות כולן" (בבלי, תענית טז ע"א). בעקיפין, מודה הגמרא כי רשימה כמעט בלתי אפשרית היא זו, ואכן הובילה את החכמים ששמעוה ליתן עיניהם רק באחד מהם — "ויהבו ביה רבנן עיניהו ברבי יצחק בר אמי".

טרם נדון במתח שבין תפילת היחיד לתפילת הציבור הנפרס לפנינו, נעמוד על הזיקה האישית לצרת הכלל. מדובר בעת בצורת. "עצירת גשמים" מזכירה 'עצירת' לידה<sup>5</sup>, כלומר, רמיזה לפנינו לזיקה שבין צרת הכלל והפרט. ברוח זו, בצד מעלותיו הרוחניות והמקצועיות הידועות של שליח הציבור, נוקבת הברייתא גם במה שמצטייר כחסרונותיו — "ויש לו יגיעה בשדה וביתו ריקם"! כמוהו כאחיו, מכיר הוא אישית את נזקי הבצורת! מתבקשת אפוא נגיעה אישית, ואם נתפוס את תפקיד שליח הציבור כפשוטו — שליחו של הציבור לתפילה לפני הקב"ה, נראה כי נקודת המוצא של שליח זה היא היותו חלק מן הציבור בצרתו. ללא תחושת המועקה המובילה לתפילה האישית לא תיתכן גם תפילה ציבורית.

מהו תפקידו של שליח הציבור? בחפקידו משתקפת התפיסה כי יש משמעות לתפילת רבים. אך בהיותם שונים זה מזה, מציינים פרט מסויים בתוכם כמוביל, וכך יוכלו 'רבים' לשאת תפילת רבים! תפילת רבים אינה עניין פשוט להבנה. האם רק ריכוז המתפללים יחדיו גורם? האם רק ריכוזם של כמה פרטים במקום אחד ובקרבה יחסית יהפוך את תפילת היחיד, שנושא כל אחד מהם, לתפילת רבים? הקרבה עשויה לסייע,

4. מהנאמר מהסיפור על אחאב ואלהיו — "ויאמר אליהו לאחאב עלה אכול ושתה כי קול המון הגשם" (מלכים א יח, מא) עולה כי היה בתענית. תפילת התענית נזכרה בתפילת שלמה במקדש — "בהעצר שמים ולא יהיה מטר כי יחטאו לך והתפללו אל המקום הזה והודו את שמך ומחטאתם ישובוך כי תענם" (מלכים א ח לב).

5. למשל: "אמר רבי יוחנן: שלושה מפתחות בידו של הקב"ה שלא נמסרו ביד שליח, ואלו הן: מפתח של גשמים, מפתח של חיה ומפתח של תחיית המתים" (בבלי, תענית ב' ע"א), ויש לכך סימוכין רבים בדברי המקרא ובתפילות תרבותיות שונות.

אך דומה שבעיקר זהו עניין של מודעות. הסמיכות הגיאוגרפית ה'פסית' במקום אינה אלא תנאי בסיסי ליצירת מודעות למהות המיוחדת של תפילת רבים, ואז התפילה נישאת באופן רוחני אחר. סביר שגם הנוסח הזהה גורם. וברוך זאת, ניתן לראות את שליח הציבור כגורם נוסף המעודד מודעות שכזו.

שליח הציבור מוצג כאן כחכם של ממש השולט ברזי התורה גם ברמת הבנת הפשט — 'לקרות', וגם בהתעמקות בתחומים השונים של התורה שבעל פה — 'ולשנות במדרש בהלכות ובאגדות'. ברור שדמות זו עומדת בניגוד גמור לדמות מסוג אחר — הצדיק הבודד, חסיד ואיש מעשה המבקש של הגשמים. דמויות דוגמת חוני המעגל וצאצאיו, חנן הנחבא, ועימם ר' חנינא בן דוסא, הורידו גשמים בכוח תפילה אישית לחלוטין שלא אחת נלוו אליה מעשים שאינם מובנים לכלל'. הבריייתא שהובאה המדברת על 'חכם' כשליח ציבור בתפילתו לגשם, מרגישה בהכרח את המשותף בינו לבין הכלל, ומטשטשת את המפריד, שכן 'שפת התורה' משותפת לכלל, והלימוד המשתמש בשפה זו נוהג בקהילת החכמים. גישה זו מתווה התייחסות מסוימת גם לתפילה עצמה כטקסט שניתן לפרשו ולהבינו בכוח דרכי הלימוד המקובלות. נמצא שקהילת המתפללים מתאחדת גם בכוח הבנה משותפת של התפילה.

אף היסודות החיצוניים של השליח המוביל את התפילה בציבור מובעים בבריייתא דלעיל. מודגש כי 'יש לו נעימה וקולו ערב'. ניתן לפרש זאת בהיות הצד האמנותי של התפילה חשוב במיוחד בתפילה בציבור, כך שאפילו בנסיבות העצובות שהתפילה נישאת בהן, לא ניתן להתעלם מצדדים אלה של התפילה. זהו עניין עקרוני המלמד על צדדים בתפילה החורגים מהפן האינטלקטואלי החבוי בטקסט.

לענייננו כל זה חשוב בגין האפשרות המוענקת בכך לפרט להקנות לטקסט מעמד אישי חרף אופיו הסטנדרטי. אם כן, ההנחה בדבר קיומה של 'שפה אמנותית' המלווה את הטקסט, מאפשרת לומר 'עוד משהו' בתפילה. כמובן כל זה מחייב דמות מאוד מקיפה של שליח ציבור, וסוף המעשה מוכיח עד כמה קשה למצוא דמות שכזו. מכל מקום, שליח הציבור המהווה דמות מלכדת, מקנה בה בעת גם מגוון אפשרויות לייחודיות, בתפילתם של המתפללים אחריו וגם שלו עצמו. כמתח שבין תפילת היחיד לתפילת הרבים מסייע שליח הציבור לסלול נתיב מיוחד המאפשר את עצם תפילת הרבים עם אפשרות ביטוי ייחודית לפרט.

ד

## סידור תפילת הציבור

המתחים הבסיסים שהוצגו לעיל גלומים גם בסיפור הנושא אופי היסטורי בדבר סידורה של תפילת שמונה עשרה ותיקון ברכת המינים — 'תנו רבנן: שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. אמר להן רבן גמליאל לחכמים:

6. ראה: בבלי, תענית כג ע"א-ע"ב. המוטיב המרכזי בסיפור על אבא חלקיה הוא השאלות שנשאל על ידי החכמים באשר להתנהגותו התמוהה. גם הסיפור על חנן הנחבא טורח להסביר את פשר השם.

כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים? עמד שמואל הקטן ותקנה, לשנה אחרת שכחה והשקיף בה שמים ושלש עשרות ולא העלוהו" (בבלי, ברכות כז ע"ב).

הפירוש המעשי של סידור שמונה עשרה ברכות הוא קביעה של תפילת הכלל. עם זאת, בתוכנן הם משקפות הרבה מאוד בקשות אישיות, ועל כן יש בהן התייחסות לצרכינו הבסיסיים ולמשאלותינו. המתח בין הרצונות הטבעיים של הפרט לבין האופי הכללי של התפילה משתקף בסגנונה. כך ברכה העוסקת בריפוי חולים פותחת בלשון רבים ומסיימת בבקשה על חולי ישראל ("רפאנו ה' ונרפא... ברוך אתה ה' רופא חולי עמו ישראל"). אין כאן אפוא התייחסות ישירה ליחיד, למרות שכרוך שאדם קרוב אצל עצמו ושואף בראש ובראשונה לרפואתו ולרפואת בני ביתו.

דומה שהמתח הבסיסי משתקף גם בדרך סידור התפילה. נתעלם לצורך זה מן השאלה מה היה מעמדה של תפילת הקבע לפני יבנה ובאיזה מידה בא הצורך במיסודה כפועל יוצא של האירועים הרי הגורל של החורבן והמעבר ליבנה? כאן מכל מקום, מסופר כי חכם מן החכמים, שאינו מפורסם במיוחד, המייצג בוודאי גישה אישית-פרטית, סידרה לפני רבן גמליאל, חכם מיוחד שאישיותו והשקפתו מאפשרים לו לנסחה.

הנה כי כן, האופי הפרטי מונצח בצורה זו או אחרת בניסוחן של הברכות וטבוע בהן היטב. ביטוייה של קביעה זו בניסוח ברכת המינים ראוי לדיון בפני עצמו. ברכת המינים, תהא זהותם אשר תהא<sup>7</sup>, משקפת בוודאי עוינות לציבור מוגדר מסויים בתוך עם ישראל או בשוליו, ותפילה למשבתו ולמפלתו לפי אחד הנוסחים: ("ולמלשינים אל תהי תקוה, וכל הרשעה כרגע תאבד, וכל אויבי עמך מהרה יכרתו, והזידים מהרה תעקר ותשבר ותמגר ותכניע במהרה כימינו, ברוך אתה ה' שוכר אויבים ומכניע זדים"). ברור שהיא נוצרה כתגובה למציאות היסטורית מסוימת, ועל כן מייצגת את תגובת הכלל בתפילת הכלל. אך טמונה בה גם בעייתיות עקרונית השופכת אור על תפילת הפרט. הבעיה כמובן אינה טמונה רק בנוסח. ההשקפה העומדת מאחורי 'כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים' רואה גם בתפיסתו ובהשקפות המרוכזות בדמות המחבר עניין חשוב מאין כמוהו, ועל כן בא הבידור הזה. מכאן נאמר, בנוסח המילולי צפונה נשמה נסתר, והמעשה שנדון כאן מעודד לחפשה.

שנינו — "שמואל הקטן אומר: 'בנפול אויבך אל תשמח ובכשלו אל יגל לך פן יראה ה' ורע בעיניו והשיב מעליו אפך' (משלי כד, יז)" (משנה אבות פ"ד מכ"ד). ודוק, לא שמואל הקטן אמר את הדברים אלא בעל ספר משלי! אין כאן דרשה אלא חזרה פשוטה על פשוטו של מקרא. אולם צעד ראשון באמנות הדרשה הוא בחירת הפסוק המתאים, ואחריו, חילוף הרעיון באמצעים דרשניים, אך מה נעשה שבמקרה זה אין כלל צורך בדלייה דרשנית של הרעיון מן הכתובים! ספר משלי מכון לכולנו, אך כדי להכריז על פסוק נידח יחסית כעל מוטו אישי יש צורך להפנימו ולהזדהות איתו ביותר. מוטיב זה עומד מן הסתם מאחורי סיפור פיתוח ברכת המינים.

7. למשל: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב, תשל"ז, עמ' 160-170.

8. לזיהויים עם הנוצרים ראה ג' אלון, לעיל הערה 7, עמ' 179-192.

נמצאנו למדים: תפילת הכלל זקוקה לניסוח אחיד שיהפכה לכוז, אך הניסוח משקף את עולם היחיד של מחברה, בכך נשמר המתח שבין יחיד לרבים העומד ביסוד תפילת הקבוע.

ה

## אופי תפילתו של היחיד

רבי חנינא בן דוסא — אישיות מיוחדת במינה בעולמם של חכמים — נודע בתפילותיו. על אחת מהן מלמדנו הסיפור בברייתא — "מעשה שחלה בנו של רבן גמליאל, שיגר שני תלמידי חכמים אצל רבי חנינא בן דוסא לבקש עליו רחמים. כיון שראה אותם עלה לעלייה לבקש עליו רחמים. בירידתו אמר להם: לכו, שחלצתו חמה, אמרו לו: וכי נביא אתה? אמר להן: לא נביא אנוכי ולא בן נביא אנוכי, אלא כך מקובלני, אם שגורה תפילתי בפי — יודע אני שהוא מקובל ואם לא, יודע אני שהוא מטורף. ישבו וכתבו וכוונו אותה שעה. וכשבאו אצל רבן גמליאל אמר להן. העבודה! לא חסרתם ולא הותרתם, אלא כך היה המעשה. באותה שעה חלצתו חמה ושאל לנו מים לשותה" (בבלי, ברכות לד ע"ב).

הבנת סיפור זה במלוא משמעותו קשורה בהכרח גיבוריו. רבן גמליאל אינו רק גדול התורה ונשיא ישראל — הוא גם יוזם 'תיקון התפילה' — תפילת הכלל שיש בה מקום ניכר ליחיד ולמשאלותיו. אך מנקודת מוצא זו הוא מטיל זאת על אישים אחרים. הידוע שבהם הוא שמעון הפקולי. את ברכת המינים תיקן עבורו שמואל הקטן. והנה מתברר שגם בברכת 'רופא חולי עמו ישראל' הוא נזקק למי שהוא אחר, הגם שבמקרה זה אין מדובר על תיקון התפילה אלא על נשיאתה.

לרבי חנינא בן דוסא אין הוא משגר שליחים פשוטים אלא שני תלמידי חכמים. אלה מודעים כמובן למצבו של הבן, אך שקועים בעולמם המתבטא בדיוקנות ובקביעות כמותיות — 'ישבו וכתבו וכוונו אותה שעה'. רבי חנינא בן דוסא מתרחק מחברתם בשעה שהוא נושא את התפילה ועולה לעלייה. העלייה מסמלת מן הסתם את ההתעלות האישית, אך התעלות זו מתנהלת בבדידות מזהרת ובנפרד מעולם של החכמים המסומל באותם 'שני תלמידי חכמים'. גם הסימן שקבע לעצמו 'אם שגורה תפילתי בפי' אינו סימן הלכתי סטנדרטי המוכר לכול, אלא סימן אישי מובהק. 'בפי' יאמר האדם החש כי ביטא נכון את תפילתו, ומיותר לומר, הדברים אינם נאמרים רק ביחס להגייה הטכנית!

מטרת התפילה מנוסחת בבחינות 'לבקש עליו רחמים', אך הפנייה לרבי חנינא, השעמם שני תלמידי חכמים, והנהגת המיוחדת של ר' חנינא מלמדות על מתח עז בין התפילה הקבועה, תפילת הרבים, שחייבת להיקבע בהכרעה הלכתית בעולמם של חכמים, לבין תפילת היחיד. מתקן התפילה רבן גמליאל יודע כי כשהדברים נוגעים בכנו, אין דיי בתפילת הרבים שתתקן, ויש צורך לפנות אל האישי והמיוחד, שתפילתו הנישאת במסחרים אינה ידועה, והצלחתה או אי-הצלחתה ידועים לו בלבד. ובכל זאת, גם ר' חנינא שהמיוחדות היא מאפיינו החשוב ביותר, מדבר על איזו שהיא שגרה! הלא דבר הוא! הנה כי כן, תפקיד

העובר לפני התיבה — לשאת את התפילה בנוסח ברור ומובן לכול. תפקיד 'העולה לעלייה' — להגות את תפילתו באופן השגור רק בפיו שלו, והוא היחיד היודע אם היה ממש בתפילתו ואם לאו. הסיפור מלמד אפוא על הקושי הנצחי המלווה את התפילה הממוסדת והקבועה הנובעת מן הפעילות ההלכתית השגרתית.

בהמשך מובא מעשה נוסף — "ושב מעשה ברכי חנינא בן דוסא שהלך ללמוד תורה אצל רבי יוחנן בן זכאי, וחלה בנו של רבי יוחנן בן זכאי. אמר לו: רבי חנינא בני. בקש עליו רחמים ויחיה. הניח ראשו בין ברכיו ובקש עליו רחמים — ויחיה. אמר רבי יוחנן בן זכאי: אלמלי הטיח בן זכאי את ראשו בין ברכיו כל היום כולו — לא היו משגיחים עליו. אמרה לא אשתו: וכי חנינא גדול ממך?! אמר לה לאו, אלא הוא דומה כעבד לפני המלך ואני דומה כשר לפני המלך" (שם).

בקווים הכלליים ניכר דמיון בין הסיפורים, אלא שהראשון נושא אופי רשמי וחמור — משלחת מסודרת של שני תלמידי חכמים הבוררים ובודקים את דברי ר' חנינא, משל היו עדות משפטית בעלמא. הסיפור השני נושא אופי אישי חם. רבי יוחנן פונה במישרין אל ר' חנינא ומכנהו 'בני' — כינוי המזכיר את הבן החולה, אך מלמד גם על היחס לר' חנינא. התרחקותו של ר' חנינא מן העולם הנדרשת גם כאן לצורך התפילה, אינה מושגת בסיפורנו באמצעות העלייה המסמלת התרחקות פיזית ממשית (עלייה הוא 'מקום סוד' ידוע), אלא באמצעות תנוחה מיוחדת — עוברית, המזכירה מצבי תפילה ידועים, אך לא פחות מכך גם את העובדה שמדובר בבן שבא מן העובר. ומשתלב בכך כמובן, יחסה האנושי כל כך של אשתו של רבי יוחנן החרדה על כבוד בעלה לא פחות מאשר לשלום בנה, ומעלה אגב כך את השאלה המרכזית של הסיפור. ילאה העט מלתאר את מלוא עוצמת ההבדל בין תפילת 'השר' לתפילת 'העבד'. סמליותם ברורה למדי. שר קרוב למלך, ובנידון שלפנינו דומה שהכוונה לשפה משותפת המשמשת כדרך כלל שר ומלך בענייניהם החשובים. אשר לנמשל, מותר לשער שזו שפת התורה (המעשה מתחיל בבואו של ר' חנינא ללמוד תורה אצל רבי יוחנן!) הנובעת מלימוד התורה של רבי יוחנן בן זכאי. זו היא אכן השפה שבה ניצוקה תפילת הקבוע על-פי החלטת חכמים, ובהכרעה נשיאותית, כפי שלימדנו חז"ל, ביבנה. לקרבת העבד אל המלך יש כמובן פנים אחרות לגמרי. זו קרבה פיזית ממש! ברור שהעבד יכול להגיע לפניות בארמון המלך שמן השר חרף גדלותו, ואולי בגללה, נכצר להתקרב אליהן, ועינו לא תשזפן. וזאת, דווקא בגלל פחיתותו כעבד. דומה שפחיתות זו מסמלת את הענווה הדרושה לתפילה. ודוק, האדם, כאשר הוא אדם, טבעו בקווי אופי ואישיות הקשורים בתכונותיו הראשוניות ובמאורעות חייו המיוחדים אותו מחבריו. אין אדם דומה לאדם, ובמודעות העמוקה לשונות הזו, חבוייה ההנחה כי אין שר יכול להיות עבד. הרוצה להסיק מכאן כי לימוד התורה עלול להביא לסוג מסוים של הכרת ערך עצמי שיש בה פנים של גאווה, הרשות בידו! מכל מקום, הדרגה הגבוהה אליה ניתן להגיע בהקשר הנידון אינה ביטול המהויות האנושיות הקשורות בלימוד התורה, אלא המודעות להן ולמגבלות הכרוכות בהן. לשון אחר, המודעות של השר להיותו 'רק' שר. רבן יוחנן הפונה לר' חנינא, ויותר מכך, בהשיבו לאשתו, מוכיח כי הוא מודע להיותו שר הקטן מן העבד, וזהו שיא הענווה אליה ניתן להגיע במסגרת זו. ואם ענווה דרושה לתפילה אישית, הרי שבאופן פארדוקסאלי



במקצת, בהטילו את התפילה על אחר, הפך רבי יוחנן לבעל התפילה האמיתי, שכן ענוותו שלו דרושה להצלחתה!

## תפילה על הזולת

מספורם של ר' יוחנן ורבי חנינא למדנו דבר נוסף. יש ערך עקרוני בתפילה על הזולת דווקא! אולי גם גורם זה הנחה את רבי יוחנן בבקשתו מתלמידו. רעיון זה עולה גם מהמדרשים על תפילות אברהם ואיוב — "דאמור רבנן: כל המבקש רחמים על חבירו והוא צריך לאותו דבר הוא נענה תחילה. אמר ליה: דכתיב 'וה' שב את שבות איוב בהתפללו בעד רעהו' אמר ליה: את אמרת מהתם, ואנא אמינא מהכא: 'ויתפלל אברהם אל האלוהים וירפא אלהים את אבימלך ואת אשתו ואת אמהותיו (בראשית כ, יז), וכתיב 'וה' פקד את שרה וגו' (כבלי, בבא קמא צב ע"א). הרעיון שה' מבקש רחמים על חבירו והוא צריך לאותו דבר הוא נענה תחילה' יכול, כפי שלמדנו, למצוא הוכחה מפרשיות מקראיות שונות ומאישים שונים, והדבר מלמד עד כמה הוא משוקע במקרא. בחינת ההדגשים וניתוחם של פסוקים אלה מעלה מתח בסיסי עמוק הצפון בתפילה. תפילה זו מה טיבה? שיח דתי עם הקב"ה הנובע ממעמקי הנפש, או אמצעי פשוט להשגת צורך מידי. התפילה על הזולת מפרשת בין שני אלה. היא מלמדת על ערכים וקשורה בהשקפת עולם המכוונת לעזור ולסייע לחלש. היא גם עוסקת בצורך, אך בהיותו צורך של מי שהוא אחר, לעיתים לא מוכר, היא הופכת לשיח עם הקב"ה על בעיה עקרונית הפוגעת בשלמותו של עולמנו וקשורה במפעלו של הקב"ה. הדרך לתיקון המפעל עוברת דרך תפילה, וברגע שמתפללים על הזולת נודעת לכך משמעות עקרונית. ועם כל זאת, אדם אינו יכול להתעלם מצרתו הפרטית ואף היא יכולה בתנאים מסוימים להביא להכרת היחסים שבין ה' לאדם ועשויה לצמוח ממנה תועלת דתית. הפתרון המצטייר במתח הזה כרוך בסדר קדימויות. המתפלל על חבריו נענה תחילה. גם כאן ישאל השואל: והלא אין לדברים סוף, והיכן נימנע מהפיכת התפילה על הזולת לסגולה לתפילה על עצמך? הפתרון כרוך במודעות למתח הזה המובילה למאבק נפשי מתמיד בהשלכותיו השליליות. לשון אחר, כדי להתפלל טוב יותר על עצמך, תתפלל טוב יותר על הזולת וזה מבטל את ההתרכזות בעצמך! ושם תפילת הציבור, דווקא בגין קביעותה בזמן ובתנאים, המצמצמת את החופש לבקש, מסייעת להיאבק בכך. ועל כן — "מי שארע בו דבר צריך להודיעו לרבים ורבים מבקשים עליו רחמים" (כבלי, חולין ע"א). לפי פשוטו, בהודעה לרבים טמון זיכרון ועידון של הבקשה הדרושה למילוי הצרכים המאפיינים את התפילה הפשוטה.

2

## התפילה הממוסדת כקרבן

המדרש דלעיל העלה את תוכנה של תפילת הקדמונים ובתוכם תפילת האבות (אברהם). מן הנסיבות המקראיות עולה כמובן שהייתה זו תפילת היחיד — מיוחדת לזמן ולמקום.

מעמדה של תפילת האבות כתפילה אישית מובהקת עולה גם במקור מפורסם שיבוא להלן, הבא להציג מחלוקת אמוראים בשאלת מעמדה העקרוני של התפילה בתקופת חז"ל — "רבי יוסי ברכי חנינא אמר: תפילות אבות תקנום. רבי יהושע בן לוי אמר: תפילות כנגד תמידין תקנום" (כבלי, ברכות כו ע"ב), והגמרא מביאה שם ברייתא המסייעת לכל אחד מן החולקים — "אברהם תיקן תפילת שחרית שנאמר: 'וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם' (בראשית יט, כז) ואין עמידה אלא תפילה שנאמר: 'ויעמד פנחס ויפלל' (תהילים קו, ל). 'יצחק תיקן תפילת מנחה, שנאמר: 'ויצא יצחק לשוחר בשדה לפנות ערב' (בראשית כד, סג) ואין שיחה אלא תפילה, שנאמר: 'תפילה לעני כי יעטוף ולפני ה' 'שפוך שיחו' (תהילים קב, א). 'יעקב תיקן תפילת ערבית, שנאמר: 'ויפגע במקום וילן שם' (בראשית כח, יא) ואין פגיעה אלא תפילה, שנאמר: 'ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפילה ואל תפגע ב' (ירמיהו ז, טז)".

לתפילה 'כנגד תמידים' מטרה ברורה — זכרון עבודת הקבע במקדש שעיקרה לפי מקור זה קרבנות הציבור היוםיומיים — תפילת ציבור קבועה כנגד קרבנות ציבור קבועים. לקביעות יש משמעות של זמן — כנגד קרבנות בזמנים קבועים באו חכמים ותיקנו תפילות קבועות. אך מנגד היו שצינו 'ולואי שיתפלל כל היום כולו לפי שאין תפילה מפסדת' (ירושלמי, ברכות פ"א ה"א), ואחרים הוסיפו "כל המאריך בתפילה אין תפילתו חוזרת ריקם" (כבלי, ברכות לב ע"ב).

אין הנמקת התפילות כזכר לקרבנות באה לפסול כמובן היבטים אחרים של התפילה, אלא שעיקרה תחליף לקרבנות הללו. לעומת זאת, הגישה השנייה הרואה בתפילת הקבע הד למסורת התפילה של האבות, מחדדת באורח קיצוני את תפיסתה כתפילת היחיד, וההישענות המדרשית על פסוקי תהילים וירמיהו מוסיפה חידוד על חידוד והבלטה על הבלטה.

הברייתא המבססת את גישת רבי יוסי ברכי חנינא שונה מהמקור הקודם הדין בתפילות איוב ואברהם בדרך שבה דולים את המסקנות מהכתובים. הראשון מביא דוגמאות ממש מפשוטו של מקרא, ומשנהו לומד על תפילת האבות בצורה מדרשית. אולם עקרונית שני המקורות מציגים עניין דומה — תפילת היחיד שורשיה בדמויות פרטיות. אמנם דמויות אלה מייצגות את האומה, אך לעניינינו חשובה תליית התפילה באבות כדי להמחיש את עתיקותה וביסוסה של תפילת היחיד. רוצה לומר, ככל שתבחון ותבדוק בתולדות ישראל תגלה תמיד תפילות יחיד.

אולם דומה כי בדברים חבויה תפיסה עקרונית יותר. לא נאמר כי כל האבות תיקנו את כל התפילות. כל אחד מן האבות תיקן תפילה מיוחדת לו. ברור כי הראשון שביניהם תיקן את התפילה הראשונה, השני, כביכול חש כאילו אין דיי בכך ותיקן את השנייה, וכדור הבא תיקן השלישי גם את השלישית. האופי האישי של תיקון התפילות, וממילא הממד האישי שלהן, מודגש בכך בהירות.

תיקון אישי של תפילות המשיך בכל הדורות. לעניינינו חשובות התוספות לתפילת העמידה של חכמים שונים שנמנו בכבלי (ברכות טז ע"ב — יז ע"א). לתפילות הנמנות שם כמה נוסחאות פתיחה — "רבי אליעזר בתר דמסיים צלותיה", וכן רבי יוחנן, ורבי זירא ורבי בריה דרבינא. נוסחה אחרת — "רבי חייא בחר דמצלי", וכך רבי ורבי ספרא ורבי אלכסנדר ורבי לכולם תפילה דומה פחות או יותר בהיקפה ובפתיחתה — "יהי רצון מלפניך". תפילות

אלה של חכמים הינן תפילות אישיות, והרוצה יוכל להעמיק ולבחון כיצד משתקפים אישיותם ומאורעות חייהם של מחבריהן בכל תפילה ותפילה. ברור שההדרגה בגמרא כי נוספו לאחר התפילה הציבורית, מכריזה על כך כמאה עדים. כביכול, לא הסתפקו חכמים אלה בבקשות האישיות השגרתיות של תפילת העמידה, והוסיפו משלהם כהנה וכהנה. אולם במתח שבין תפילת היחיד ותפילת הציבור ראוי לזכור כי הן אישיות רק בסגנון – אין הן אישיות כמובן של העלאת בקשה אישית ומיוחדת המביאה תועלת רק ליחיד. והלא דבר הוא! על כן, לא יפלא שגם הן צעדו במסלול המוכר של הפיכת התפילה האישית לתפילה ציבורית, שכן הציבור משול כפרט המחפש תפילות חדשות, והוא מוצא השראה בתפילות הפרט, המספקות רעיונות חדשים כמעין המתגבר. האפשרות העקרונית כי תפילת היחיד עשויה להפוך לתפילת הכלל מקרה הרבה את המתח הבסיסי שבין תפילת היחיד המשקפת השראה ויצירתיות, לבין תפילת הכלל שיש בה מן השגרה והקביעות.

ח

### אפיק התפילה כבסיס לשינויים

חכמים היו ערים כמובן למלוא עוצמת הגיוון והשונות שגלום בעולם התפילה. אדם יכול להשקיע עצמו בתפילה בכל גוני הגוונים של אישיותו הפרטית – "עשרה לשונות נקראת תפילה: שוועה, צעקה, נאקה, רינה, פגיעה, ביצור, קריאה, ניפול, פילול ותחנון" (דברים רבה פ"ב). מנוחים שונים לפנינו, ומדרכה של הלשון שכל מילה מייחדת משמעות מסוימת, אפילו אם קשה להגדירה במדויק. עצם הריבוי הלשוני מלמד אפוא על מגוון המשמעות של התפילה והדברים מתקשרים גם למשמעויות האישיות. שאלת הפיכתה של התפילה לתפילת הקבע קשורה כפי שנאמר בתהליך היסטורי. והגם שאיננו יכולים לקבוע בפשטות מה הביא לכך, אין ספק שהצורך להגיע לאחדות דתית מרבית אחרי חורבן הבית ובסיוס הנהגת החכמים ביבנה, תרם לכך תרומה משמעותית. הצורך בתפילה קבועה ואחידה הובן כנראה על-ידי הכול, אך חכמים שונים, ביניהם דמויות מיוחדות כמינן, המשיכו למצוא אפיקים שונים להבליט הסתייגות מהמאפיינים הקבועים בתפילה שהשפיעו לדעתם על תודעת המתפלל.

ידועה הקביעה – "כותבי ברכות כשורפי התורה" (בבלי, שבת קטו ע"ב). בצד ההסתייגות מהאחדות מטבע הברכות היו גם מהחכמים שהתנגדו נמרצות לעצם עשיית התפילה תפילת קבע. "רבי אליעזר אומר: העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים" (משנה, ברכות פ"ד מ"ד). 'קבע' עניינו חובה קבועה, וברי שנוסחאות קבועות, זמנים קבועים וסדרים קבועים מחזקים את תחושת החובה ופוגעים בתחושת ביטוי התחנונים. אחרים מצאו אפיקים אחרים כדי ליישב את המתח שבין תפילת הקבע לשוועת היחיד, כרבי עקיבא שמנהגו בתפילת הציבור היה שונה לגמרי ממנהגו בתפילתו ביחידות – "כך היה מנהגו של ר' עקיבא: כשהיה מתפלל עם הציבור היה מקצר ועולה מפני טורח ציבור וכשהיה מתפלל בינו לבין עצמו אדם מניחו בזית אחת ומוצא בזית אחרת. וכל כך למה? מפני כריעות והשתחויות" (בבלי, ברכות לא ע"א). אין ספק שהעדר מנהגי תפילה מסודרת

במקרא עמד לנגד חז"ל. הם היטיבו כמדומה להבין כי יש בכך דבר מה עקרוני. עמדה לנגד עיניהם ההפרדה החדה שבין התפילה הגמישה לבין הקרבנות המאורגנים ומסודרים במסגרת נוקשה במקום האחד היחיד, שיועד לעבודת ה' בדרך הזו, בין שמדובר במשכן ובין שמדובר 'במקום אשר יבחר ה'". הפרדה זו מתחדדת על רקע השתיקה רבת המשמעות בעת הקרבת הקרבן? אכן, קשה ליצור כלאיים בין תפילה לקרבן. מכאן, שמול עבודת ה' הממוסדת בצורת הקרבת הקרבן, נמסרה התפילה כאפיק פתוח לשינויים. חז"ל ובעקבותיהם הוגים מאוחרים יותר המשיכו מגמה זו. חרף מיסודה של התפילה עשו חכמים מאמץ גדול להשאר אפיק אישי פתוח בתוך התפילה עצמה.

ט

### התפילה כשיח הדדי עם הקב"ה

עוד נותר לענות בשאלה: מה משמעות התפילה כשיח? בוודאי שבמשמעה זה מדובר בתפילה שאינה רק בגדר בקשה מוגדרת, אלא גם משקפת צורך להביע ולהתקשר. אולי מובע המתח בין בקשה לשיח במאמרו המפורסם של ר' שמלאי – "לעולם יסדר אדם שבחו של הקדוש ברוך הוא ואחר כך יתפלל..." (בבלי, ברכות לב ע"א). אין צורך לראות בדברים רק אופן של הכשרת הלב, לפני הבקשה, דהיינו, מעין הכנה לקראת השיח, ובוודאי שאין מקום לראות בשבחים המקדימים – חנופה. השבחים אינם בגדר 'הטרמה ל...' אלא 'הכרזה עקרונית על...'. כמו במקרים אחרים הקדימות אינה כרוכה רק בקביעת סדר זמנים אלא מצינת עדיפות מסוימת. לפנינו אפוא שני עניינים נפרדים: הרצון לשבח הוא רצון טבעי העומד בפני עצמו, וחשוב הוא לא פחות, ואף יותר מהבקשה. אך ניתן לראות את השיח כמשקף צורה מסוימת של הדדיות. זוהי אולי התפיסה הנועזת ביותר של התפילה, בבחינת – "הקדוש ברוך הוא מתאוה לתפילתם של צדיקים" (בבלי, יבמות סד ע"א).

המתח מובע במאמר – "אמר רבי אליעזר: לא תהא בוסר (כלומר מבזה) בשעה הרוחה שלא להתפלל. אמר הקדוש ברוך הוא: כשם שאני זקוק להוריד גשמים וטללים ולגדל צמחים להחיות הבריות, כך תהא זקוק להתפלל לפניי ולברך אותי מעין מעשיי, ולא תאמר אני ברווח, מה אני מתפלל, וכשתגיע צרה תבוא ותתפלל, אלא עד שלא תהא לך הצרה היו מקדים להתפלל" (תנחומא, מקץ י').

אין ספק שמובעת כאן הדדיות עקרונית, כביכול כל 'צד' זקוק באופן קבוע לבן השיח השני. הפותח הוא הקב"ה דווקא הקורא לאדם להתפלל. מה משמעות התפילה בעיני הקב"ה אין אנו יודעים, אך יש טעם לכוון את האדם לחוש בתפילתו כאילו שותף הוא בשיח, שגם 'הצד שמנגד' נזקק לדבריו. כשיח, ברורה המגמה לקיימה תמיד ולא דווקא כבקשה בעת צרה. אולם מתוך המאמר ברור שאין זה שיח בין שווים. במאמר זה האדם אמנם אינו בגדר מבקש, משום שבקשה אמיתית מתקיימת רק כתנאים

9. קריפמן כינה את המקדש: 'מקדש הדממה'. י' קריפמן, תולדות האמונה הישראלית, תש"ך, ב' עמ' 170.

של חוסר והעדר. הוא מתבקש 'לברך מעין מעשי' וזה יכול לכלול גם שבת. אך ברקע מרחפת הידיעה כי הקב"ה מעניק חיים לאדם והכרה זו מיתרגמת לאיום סמוי. בין הנטיות ששורטטו כאן מתבקש איוון. ניתן להבין שיח כרצון להכרת הזולת. במקרה של הקב"ה הדבר יכול להביא לתחושת התפעלות מתעצמת ולשבחים הולכים ומתרבים. חז"ל הקפידו לרסן זאת — "סימתינהו לכולהו שבחי דמרך" (בבלי, ברכות לג ע"ב) שאל רבי חנינא את היורד לפני התיבה שהרכבה בשבחים, מן הסתם, מתוך הבנה שריבוי השבחים משמעו ריבוי תארים העלול להביא לאשליה של הכרת מושא התיאור. ויש טעם בדברי האומר שאף אבק של חנופה יש בדבר.

אכן, שיח שפירושו רצון להכיר לא יכול להתנהל כשהוא משוחרר ממגבלות תיאולוגיות, אך יש לזכור שהאמצעי החשוב שמרסן את השאיפה לשבח הוא קיומה של תפילת הקבע העומדת ביסוד 'לעגו' של רבי חנינא. הוא זה שמעלה על נס את טובות הפרט, המזכירה כי אין זה שיח בין שווים, והיא זו שכתפילת כלל שהוא 'עם', העדיפה שבחים המשקפים את המסורת וההיסטוריה המשותפות לכל הפרטים בני העם על שבחים אישיים.

לא ניתן ולא רצוי לדכא את ההתפעלות מן הקב"ה, לעצור בשבחים הנגזרים ממנה, ולדכא את היצירתיות המובילה להבעתם, אך יש טעם להעבירם למעמד מסויים. לא דרך יחידה היא להתייחס לבורא, אלא אפיק אחד מני רבים. לדוגמה, התפילה תהיה שונה אם יכיר המתפלל ב'קרבנות' כשיטה אחרת להבעה עצמית. תפילת היחיד תהיה שונה אם יבין המתפלל את תפילת הציבור, ולהיפך. התפילה כשיח תהיה שונה, אם יכיר המתפלל בתפילה כתחנונים, וניתן להוסיף על כך עוד כהנה וכהנה.

הדיון דלעיל לא נשא אופי מסודר, והצטייר יותר כהרהורים על תפיסת התפילה מאשר ניתוח שיטתי של משנת התפילה של חז"ל. מבחינה זו ורק מבחינה זו, ניכר דמיון בין דרך הדיון הזו לדרך שבה חז"ל הציגו את עולם התפילה, שכלל לא ניסתה להגיע לשיטתיות וסדר. ברור אם כן שהנאמר כאן נושא אופי אישי. ברצוני לסיים את הדברים בשורות אישיות ממש. מקובלת עלי קביעתו היפה של אלי ויזל המשווה בין תפילה לאמנות — "האמנות היא דרכו של האדם לומר לא, התפילה היא דרכו לומר הן. למקום ולבוראו. הן לחיים ולשלום והן לאמונה, לתקוה ולשמחה..."<sup>10</sup>. עניינו הרואות כי ברבים מאוד מתחומי האמנות גוברת הנטייה לשלול בכל מחיר, והיצירתיות הגלומה בה מובילה לא אחת להרס ועלבון. לעומת זאת, אין ערוך לתפילה כנותנת ליעף כוח להמשיך מול קשיים ומעקשים. אולם אין להתעלם מחשש שמא גם התפילה תביא לביטחון עצמי מופרז ולאשליה כי הקידום העצמי, המושג ללא ספק בעזרתה, מתיר קיצוניות וגאווה. אישית, כשאני מנסה להאבק בנטייה לעוצמה העולה מתוך התפילה אני נזכר בתפילתו של ק. צטניק 'לאלוהי המרק' — "הוי אלוהים! כשאגיע אל משרתי הבלוק עשה נא שתיפול בחלקי קערית גדולה... קערית עמוקה, בעלת שפות רחבות"<sup>11</sup>. ובהקשר אחר ניתן לומר כי חז"ל חששו מאוד מ'תפילה רעה' כפי שצינו לעיל בדוננו בשאלת ברכת המינים. זאת

דוגמה קיצונית, אך מעבר לכך, עצם המתח הטבוע בתפילה מסייע בריסון ניצולה והעמקתה לכוונות לא רצויות.

פתחנו עיון זה בסיפור על יחיד המתפלל 'בחשק גדול ובקולי קולות' ראוי לסיימה בקביעת חז"ל — "מפני מה תיקנו תפילה בלחש כדי שלא לבייש את עוברי עבירה" (בבלי, סוטה לב ע"א). היחיד השואף להתעלות רשאי לנצל את כל כוחותיו בתפילתו, הרבים חייבים לפקוח עין ולהקפיד שהתפילה לא תנוצל לפגוע ולהעליב — "שלא יבשו עוברי עבירה". התפילה ככל עניין אחר ביהדות, נמצאת אפוא בזיקה למערכת ערכים כוללת.

י

בסיום הדברים ראוי לאמר דבר מה בעניינו של המתח. אנו נוטים לחפוס מושג זה כבעל חשיבות עקרונית. המודעות למתח משפיעה על המחשבה והפעולות. ייתכן שהכרעה מסויימת — מחשבתית או מעשית מחייבת גישה חד צדדית. אך אין דומה גישה חד צדדית מעין זו הננקטת מתוך הכרת האפשרויות האחרות, ומתוך עמידה על מקומה בפסיפס מורכב יותר, לגישה חד צדדית המשקפת עמדה בלבדית המתיימרת לבטל כל אפשרות אחרת. דומה כי הדברים יפים במיוחד ביחס לתפילה. התפילה היא חלק ממערכת ערכים כוללת והיא משיקה לערכים ולפעולות רבות ומגוונות. ייתכן שכשנאמרת תפילה מסויימת בזמן מן הזמנים ועל ידי אישיות ספציפית היא נושאת אופי מוגדר למדי. אך בראייה כללית, אין יפה ומועילה כתפילה אישית העולה מתוך הזיקה לכלל.

10. בתוך: התפילה היהודית המשך וחידוש, רמת גן, תשל"ח, עמ' 15.

11. ק. צטניק, השעון, תל-אביב, 1989, עמ' 53-55.